

ارزیابی محتوای کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان از لحاظ میزان توجه به کلاه‌های تفکر ادوارد دوبونو

رضا جعفری هرندی^۱

تاریخ وصول: ۹۴/۶/۴

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۱۴

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان از نگاه شش کلاه تفکر خلاق ادوارد دوبونو به روش توصیفی، از نوع تحلیل محتوا انجام شد. جامعه پژوهشی، کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ است که با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر گردید و کل جامعه آماری به عنوان نمونه در نظر گرفته شد. ابزار اندازه‌گیری، چک‌لیست تحلیل محتوای محقق ساخته بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی قرار گرفت. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش بیان‌گر آن بود که کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان ۱۹۸ مرتبه به مؤلفه‌های تفکر خلاق، توجه کرده که توزیع آن در مؤلفه‌های آمار و ارقام و واقعیت‌ها؛ احساسات، عواطف و حس ششم؛ قضاوت منفی و تظاهر به مخالفت؛ روشنایی و خوش‌بینی و برخورد سازنده و مثبت؛ تفکر خلاق، ایجاد انگیزه و حرکت؛ کنترل، خونسردی و رهبری به ترتیب ۵۲، ۳۷، ۳۲، ۲۶، ۳۰، ۲۱ فراوانی بوده است. همچنین در بین کلاه‌های مختلف، کلاه اول با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۷۹ و ضریب اهمیت ۰/۱۸۰ بیشترین توجه و کلاه ششم با میزان بار اطلاعاتی ۰/۷۸۷ و ضریب اهمیت ۰/۱۴۵ کمترین توجه را به خود اختصاص داده بودند.

واژگان کلیدی: تفکر، تفکر خلاق، ادوارد دوبونو، مطالعات اجتماعی، ششم دبستان، تحلیل محتوا.

مقدمه

تعلیم و تربیت در عصر حاضر کاری بسیار دشوار و پیچیده است. تعلیم و تربیت امروزی تنها وظیفه انتقال میراث فرهنگی گذشته را برعهده ندارد. بلکه رشد و تحول تفکر، فرهنگ و تحقق واقعیت انسان از اهم وظایف تعلیم و تربیت است و تحقق واقعیت انسان جز از طریق تعلیم و تربیت آگاهانه صورت نمی‌گیرد. در واقع تعلیم و تربیت آگاهانه مجموعه‌ای از تدابیر

۱. دانشیار علوم تربیتی دانشگاه قم rjafarih@yahoo.com

است که از طریق برنامه‌های آموزشی، فرصت‌هایی را فراهم می‌آورد تا کودکان و نوجوانان بتوانند در جریان رشد استعداد‌های ذاتی خود را از قوه به فعل در آورند (شکوهی، ۱۳۶۸). یکی از تدابیری که از طریق برنامه‌های آموزشی می‌تواند به دانش‌آموزان انتقال پیدا کند بحث مهارت‌های تفکر خلاق است.

تفکر از جمله اعمال اجتناب‌ناپذیر بشر است. روش زندگی و رفتار ما بستگی به شیوه تفکر ما دارد. انسان می‌تواند به نحوی اصولی، تاج تفکر را به گوهر تعالی مزین کند. استدلالی که در زمینه آموزش تفکر روز به روز بیشتر توسعه می‌یابد این است که تفکر، جزء ذاتی فرآیند رشد انسان است و در تشریح اهمیت این امر همین نکته بس که ما نه فقط حیواناتی متفکریم بلکه حق ماست که به پرورش استعداد‌های خاص یک انسان پردازیم (امیدی نیا، ۱۳۹۱).

پرورش ذهن، خود قسمتی از تعلیم و تربیت است، زیرا این نیز قسمتی از همان انسان بودن است. طبق این نگرش، کار اصلی تعلیم و تربیت، آموزش تفکر خلاق و کارآمد به کودکان است (فیشر^۱، ۱۳۸۵، ترجمه مینایی مقدم و نجاریان). بر این اساس مربیان بزرگ تفکر را مبنا و اساس تعلیم و تربیت قرار می‌دهند و رشد قوه‌ی تفکر را هدف عمده‌ی مؤسسات تربیتی تلقی می‌کنند (شریعتمداری، ۱۳۸۲). آنان اعتقاد دارند که آغاز تفکر هنگامی است که انسان با سؤال، مسئله یا موقعیت نامعینی رو به رو می‌شود (سلیمانپور، ۱۳۸۳).

تفکر دارای شیوه‌های گوناگونی است که یکی از آنها، «تفکر خلاق» است. لیپمن تفکر خلاق را تفکری ماهرانه و مسئولیت‌پذیری می‌داند که قضاوت صحیح را تسهیل می‌سازد؛ چون بر ملاک‌ها تأکید دارد، خود تصحیح‌کننده است و به موضوع‌ها حساس است (لیپمن^۲، ۱۹۸۸). به عبارتی دیگر تفکر خلاق به عنوان داوری و قضاوت متمرکز و همچنین با ملاحظه افکار و باورهای خود شناخته و مشخص می‌شود. که این برای تصمیم‌گیری در پاسخ به مشاهدات خود فرد و تجربیات و استدلال و اظهاراتش کمک‌کننده خواهد بود (ارنست^۳، مونرو^۴، ۲۰۰۶).

-
1. Fisher
 2. Lipman
 3. Ernst
 4. Monroe

توانایی تفکر خلاق موهبتی می‌باشد که بالقوه در انسان به ودیعه نهاده شده است. اما ظهور و شکوفایی آن مستلزم پرورش آن است. محققان معتقدند همه انسان‌ها در کودکی از استعداد خلاق برخوردارند. لکن عدم وجود محیطی مناسب و بی‌توجهی و عدم تقویت این توانایی مانع ظهور آن می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۷).

برای هر جامعه‌ای وجود افراد خلاق اهمیت زیادی دارد. زیرا جوامع در دوره انتقال و تغییر نیاز مبرمی به راه‌حل‌های خلاق برای مسائل حال و آینده خود دارند. به طور کلی تداوم و تکامل حیات انسان نیازمند تفکر خلاق است. در این میان نظام آموزشی هر کشور نقش بسیار ارزنده‌ای در پرورش این قوه دارد. نظام مذکور باید ضمن ارائه تصویری وسیع، پربار و دقیق از آینده برای پرورش خلاقیت نسل نوجوان و جوان برنامه‌ریزی کند، به طوری که قابلیت چگونگی آموختن را از طریق تعلیم فکری به دانش‌آموزان بیاموزاند تا آنان آموخته‌های خود را در زندگی روزمره به کار برند. بنابراین ضروری است که نظام آموزشی برنامه‌های درسی خود را که موثرترین وسیله جهت هدایت رشد همه جانبه افراد و تغییر در نگرش‌ها و رفتارها است به صورتی تهیه و تدوین و سازماندهی کند که دانش‌آموزان به جای ذخیره‌سازی حقایق علمی، با مسائلی که در واقعیت با آن‌ها مواجه می‌گردند، درگیر شوند (جمشیدی، ۱۳۸۹).

یکی از عناصر مهم برنامه درسی^۱ که می‌تواند نقش سازنده‌ای در مسیر تربیت خلاق دانش‌آموزان ایفا نماید محتوا^۲ است. محتوای برنامه درسی در بردارنده دانش‌ها (حقیقی، تبیین‌ها، اصول، تعاریف)، مهارت‌ها و فرآیندها (خواندن، نوشتن، حساب کردن، تفکر منطقی، تصمیم‌گیری، ایجاد ارتباط) و ارزش‌ها (خوب و بد، صحیح و غلط، زشت و زیبا) است (ملکی، ۱۳۹۴)، که فراگیر در ضمن آموزش یا در فرآیند یاددهی-یادگیری با آن در تعامل قرار می‌گیرد (نوریان، ۱۳۸۹).

هر محتوایی، برای ارائه به دیگران نیازمند ابزار و وسایلی است که اطلاعات و داده‌ها در آن‌ها نگهداری شده و منتقل می‌شوند. این ابزارها و وسایل؛ رسانه‌های آموزشی نامیده می‌شود (ای. پی. ای،^۳ ۲۰۰۸). یکی از پرکاربردترین و مهم‌ترین رسانه‌های آموزشی در نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف جهان، به ویژه نظام آموزش و پرورش ایران کتاب

-
1. Curriculum
 2. Content
 3. American Psychological Association

درسی^۱ است که سند مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شود و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان، بر محور آن سازماندهی می‌گردد (دیباچی صابر و همکاران، ۱۳۸۹). یونسکو (۲۰۰۵) در تعریف کتاب درسی می‌نویسد: کتاب درسی، وسیله اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی شده، و از متن، تصویر و یا متن و تصویر، تشکیل شده است. و به طور سنتی، مجموعه چاپی مجلدی است که آسان‌سازی توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند. دستیابی به اهداف پرورشی جامعه که به صورت اهداف آموزشی و در قالب کتاب‌های درسی و محتوای تعیین شده منعکس می‌شوند، آرمان هر نظام آموزشی است. اگر برنامه درسی و محتوای کتاب‌های مربوط، هماهنگ و هم‌سو با اهداف کلی و جزئی نظام نباشد، نمی‌توان نسبت به تحقق هدف‌های مورد انتظار امیدی داشت (رئیس دانا، ۱۳۷۴).

اطمینان از این تناسب، نیاز به بررسی و تحلیل محتوا^۲ دارد. شیوه تحلیل محتوا به عنوان برجسته‌ترین ابزار شناخته شده برای بررسی محتوای کتب درسی، در برنامه‌های درسی کاربرد بسیاری دارد. در این جهت، برنامه‌ریزان درسی با این سؤال اساسی سروکار دارند که در نیل به اهداف یادگیری چه موضوعاتی باید گنجانید؟ سپس به این پرسش می‌پردازند که چگونه باید محتوایی را که برای یادگیری برگزیده شده، سازماندهی و ارائه داد تا یادگیرندگان بتوانند آن را فرا گیرند و تجربه نمایند. به عبارت دیگر، ابتدا آن‌ها به طور اخص به دانش و محتوا، سپس به تدریس و تجربیات یادگیری می‌پردازند (جعفری هرندی، نصر و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷). تمامی برنامه‌های درسی، صرف نظر از طرح یا الگوی تدوین دارای محتوا هستند، نحوه نگرش افراد به محتوا تحت تأثیر دیدگاه آن‌ها نسبت به دانش و واقعیت، یعنی تحت تأثیر دیدگاه‌های فلسفی آن‌هاست. گروه‌هایی که طرح‌ریزی برنامه‌ی درسی را بر عهده دارند در مورد محتوا حق انتخاب دارند که تحت تأثیر آن‌ها در واقع با گزینه بیش از حد روبرو هستند و آن‌ها محتوایی را بر می‌گزینند که برای دانش‌آموزان امکان یادگیری بیش‌تر را فراهم آورد. در حقیقت با این تفاسیر، محتوا خلاصه‌ای از حقایق، مفاهیم، تعمیم‌ها، اصول و نظریه‌های مشابه با دانش منظم است. محتوای برگزیده شده باید مسیر پرورش خلاقیت دانش‌آموزان را تسهیل نماید (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۰).

-
1. Text book
 2. Content Analysis

با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، به اجمال تعدادی از پژوهش‌های یافت شده که موضوع اصلی آن‌ها تحلیل جایگاه تفکر خلاق در کتاب‌های درسی بوده در ادامه مرور می‌شوند.

نجف‌زاده (۱۳۹۵) در پژوهشی تحت عنوان «تحلیل مؤلفه‌های تفکر خلاق ادوارد دوبونو در محتوای کتاب‌های درسی علوم تجربی دوره ابتدایی ایران»، بیان می‌کند که کتاب‌های علوم تجربی ۴۹۹ مرتبه به مؤلفه‌های تفکر خلاق، توجه کرده‌اند که توزیع آن در مؤلفه‌های آمار و ارقام و واقعیت‌ها؛ احساسات، عواطف و حس ششم؛ قضاوت منفی و تظاهر به مخالفت؛ روشنایی و خوش‌بینی و برخورد سازنده و مثبت؛ تفکر خلاق، ایجاد انگیزه و حرکت؛ کنترل، خونسردی و رهبری به ترتیب ۱۷۴، ۸۱، ۵۳، ۳۶، ۸۵، ۷۰ فراوانی می‌باشد. همچنین در بین پایه‌های تحصیلی شش‌گانه، پایه اول با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۴۶ و ضریب اهمیت ۰/۱۷۵ بیشترین توجه و پایه پنجم با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۴۹ و ضریب اهمیت ۰/۱۵۷ کمترین توجه را به خود اختصاص داده است.

عابدیان اصفهانی (۱۳۹۴) پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب جدید التالیف تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی براساس مؤلفه‌های تفکر خلاق ادوارد دوبونو» را انجام داده است که در آن بیان می‌نماید مجموع فراوانی تمام مولفه‌ها (تمام کلاه‌ها) در کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم دبستان ۲۷۷ مورد می‌باشد. از بین قسمت‌های تحلیل شده، قسمت فعالیت‌ها یا پرسش‌ها با ۸۵/۲ درصد بیشترین میزان توجه، سپس قسمت تصاویر با ۱۴/۸ درصد و به قسمت متن اصلاً توجه نشده است. از بین بخش‌های تحلیل شده، بخش اول با ۱۴۳ مورد بیشترین میزان توجه، سپس بخش سوم با ۷۶ مورد و سرانجام در بخش دوم ۵۸ مورد توجه شده است. همچنین از بین کلاه‌ها، کلاه چهارم با ۶۴ مورد بیشترین میزان توجه، و کلاه سوم با ۲۱ مورد کمترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

کاهنی، مؤمنی مهموئی (۱۳۹۴) پژوهشی را با عنوان «تحلیل محتوای کتب ریاضی متوسطه اول براساس تفکر خلاق» انجام داده‌اند و در آن اذعان می‌نمایند که میزان توجه و درگیری با شاخص‌های الگوی خلاقیت پلسک و مقدار ضریب اهمیت هر یک از این شاخص‌ها در کتب ریاضی متوسطه بسیار کم بوده و محتوای درسی کتب مذکور بر اصول خلاقیت پلسک منطبق نیست و مطابق این دیدگاه کمتر می‌توانند در ایجاد و پرورش خلاقیت در یادگیرندگان مؤثر باشند.

کوچکی (۱۳۹۴) پژوهش جامعی را با عنوان «تحلیل محتوای کتب علوم تجربی دوره ابتدایی از منظر پنج نوع تفکر نقادانه، خلاق، منطقی، سیستمی و حل مسئله»، انجام داده و به این نتیجه رسیده است که کتاب‌های علوم بیشتر به سطوح پایین شناختی نظیر جمع‌آوری اطلاعات، مشاهده و توضیح دادن، تمرکز کرده‌اند تا سطوح بالاتر شناختی نظیر استدلال، استنتاج، ارزیابی شواهد، پیش‌بینی، فرضیه‌سازی، استنباط و نتیجه‌گیری. همین‌طور، از مجموع یافته‌های وی می‌توان استنباط کرد که برنامه‌ی درسی علوم تجربی در دوره ابتدایی، شرایط را برای بروز پنج نوع تفکر، «انتقادی، منطقی، خلاق، سیستمی و حل مساله» فراهم نکرده است. به علاوه آموزش تفکر در پایه‌های دوره ابتدایی، از نظمی فزاینده تبعیت نمی‌کند و فرازونشیب‌هایی در پایه‌های مختلف دیده می‌شود.

موسوی (۱۳۹۳) در تحقیقی به «تحلیل محتوای برنامه درسی علوم تجربی پایه ششم مقطع ابتدایی براساس میزان توجه به تفکر خلاق» پرداخته و به این یافته نائل آمده که متن کتاب علوم تجربی پایه ششم مقطع ابتدایی از نظر حافظه شناختی و تفکر همگرا در بالاترین سطح و از نظر تفکر ارزشیاب و تفکر واگرا در پایین‌ترین سطح قرار دارد. همچنین از بین عبارت‌های واگرای موجود در متن، سطح سیالی، بیش‌ترین واحد و سطح اصالت و انعطاف‌پذیری کم‌ترین واحد را به خود اختصاص داده‌اند.

شکرپور مغانلو (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی نیمه دوم دوره ابتدایی پایه‌های (چهارم، پنجم، ششم) براساس عوامل خلاقیت گیلفورد» به این نتیجه رسیده است که بیشتر محتوا و تصاویر کتاب‌های فارسی (خوانداری و نوشتاری) هر سه پایه در سطح حافظه شناختی قرار دارند و به سطح تفکر واگرا و ارزشیاب کمتر توجه شده است. در ضمن براساس نتایج به دست آمده در زمینه فعالیت‌ها و تمرینات هر دو کتاب نشان داده شده است که در پایه ششم سطح تفکر همگرا، حافظه شناختی و تفکر واگرا از تعادل نسبتاً خوبی برخوردار می‌باشد. در پایه پنجم در فعالیت‌های بخوانیم به تفکر همگرا بیشتر توجه شده است و در تمرینات «بنویسیم» به سطح واگرا بیشتر توجه شده است. در پایه چهارم بیشتر به حافظه شناختی توجه شده است. دیگر یافته وی این است که در مورد عناصر واگرا: پایه پنجم در فعالیت‌های خوانداری و تمرینات نوشتاری بیشتر در سطح اصالت و محتوا در سطح روانی؛ و محتوا، فعالیت‌ها و تمرینات و تصاویر (خوانداری و نوشتاری) پایه‌های چهارم و ششم بیشتر در سطح روانی طراحی شده است.

حسینی مزینان (۱۳۹۲) مطالعه‌ای را در راستای «تحلیل محتوای کتاب فارسی (مهارت‌های خوانداری) ششم دبستان به منظور بررسی قابلیت پرورش تفکر خلاق» انجام داده است. براساس یافته‌های او مولفه انعطاف‌پذیری که یک مولفه شناختی است، با ۲۵/۹ درصد، بیشترین نشانه‌ها را داشت و مولفه‌ی ترجیح پیچیدگی که از مولفه‌های شناختی-عاطفی است، هیچ نشانه‌ای نداشت. همچنین دیگر مولفه‌های شناختی، ابتکار، بسط و روانی، به ترتیب، ۲۲/۲۰، ۱۷/۳ و ۸/۶ درصد و دیگر مولفه‌های شناختی-عاطفی، یعنی کنجکاوی، تخیل و خطر نمودن، به ترتیب، ۹/۹، ۹/۹ و ۶/۲ درصد نشانه‌ها را داشتند. در این بررسی، نشانه‌های مولفه‌های شناختی بسیار پررنگ‌تر از مولفه‌های شناختی-عاطفی بودند و علی‌رغم اهمیت جنبه‌ی عاطفی در پرورش تفکر خلاق، در این کتاب، توجه کمی به این مقوله شده است. بررسی اهداف آموزشی و مصاحبه با مسئولان و آموزشیاران، با یافته‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب درسی همسو هستند. البته در اهداف آموزشی، اشاره‌ی روشنی به پرورش جنبه‌ی عاطفی تفکر خلاق نشده است.

ماهی‌گیر (۱۳۹۲) مطالعه‌ای را در راستای «تحلیل محتوای کتاب کار تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی از نظر توجه به مقوله‌های آموزش تفکر لیمن و بررسی اثربخشی آن از نظر معلمان شهرستان‌های سیریک و میناب در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱» انجام داده است. از نظر او در کل کتاب مورد تحلیل، ۹۶ مقوله مربوط به آموزش تفکر شناسایی شد که مقوله‌ی سوال کردن با فراوانی ۱۹ دارای بیشترین و مقوله منطقی بودن با فراوانی ۱ دارای کمترین فراوانی مربوط به مقوله‌های آموزش تفکر در کل کتاب است. همچنین معلمان و مدرسین دوره‌های ضمن خدمت بر این باور می‌باشند که کتاب تفکر و پژوهش، کتابی اثربخش در زمینه آموزش تفکر می‌باشد اما اجرای بهتر آن را در سطح مدارس مستلزم تمهید پیش‌نیازهای مناسب مانند کتاب راهنمای معلم، فیلم‌های آموزشی، تداوم دوره‌های ضمن خدمت برای معلمان و ... می‌دانند.

جمشیدی (۱۳۸۹) که درصدد بررسی «میزان توجه به تفکر خلاق در برنامه درسی علوم تجربی چهارم و پنجم دوره ابتدایی» بوده، خاطر نشان می‌کند که در بخش اهداف، میانگین میزان همخوانی اهداف مورد بررسی با مؤلفه‌های تفکر خلاق در حد ۲۰/۲۴ درصد است که نشان از توجه ناچیز می‌باشد. در تحلیل محتوای کتب مورد بررسی میانگین میزان همخوانی

۷/۷۹ درصد و در کتب راهنمای معلم نیز میانگین میزان همخوانی ۵/۹۳ درصد بوده است که در این بخش‌ها نیز نشانگر کم توجهی به مؤلفه‌های تفکر خلاق است.

کلیگر، شرمین^۱ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «آموزش تفکر خلاق از طریق کتاب‌های درسی فیزیک» به این نتیجه می‌رسند که حوزه مطالعاتی فیزیک می‌تواند زمینه بسیار خوبی برای پرورش یادگیری تفکر خلاق یادگیرندگان تلقی شود.

الخطیب^۲ (۲۰۱۵) در پژوهشی به «اثر بخشی آموزش شش کلاه تفکر بر پیشرفت تحصیلی دانشجویان رشته مفاهیم اسلامی» پرداخته است. از مهم‌ترین یافته‌های وی این است که آموزش شش کلاه تفکر تأثیر مثبتی بر عملکرد تحصیلی دانشجویان گروه آزمایش دارد. همچنین نمرات پیشرفت تحصیلی و نمرات یادگیری در سطح شناختی دانش، درک و فهم و کاربرد برای دانشجویان تحت آموزش به مراتب بهتر از گروه گواه می‌باشد.

زکیا^۳ و همکاران (۲۰۱۱) در مطالعه‌ای که با هدف «پرورش میزان توانایی تفکر خلاق دانش‌آموزان دوره ابتدایی مالزی» انجام دادند بیان می‌کنند که تدریس بسته آموزشی تفکر خلاق به دانش‌آموزان تأثیر بسیار مطلوبی بر عملکرد آنان داشته است. بررسی نظرات دانش‌آموزان در مورد استراتژی‌های تدریس شده نیز بازخورد مثبت آنان را نسبت به این موضوع نشان می‌دهد.

کلیدراویچ^۴ (۲۰۰۹) در تحقیقی به بررسی «جایگاه تقویت تفکر خلاق در پرسش‌های کتاب‌های درسی» پرداخته است. نتایج پژوهش او که حاصل از تجزیه و تحلیل محتوای کتاب درسی توسط روش‌های آماری توصیفی است، نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی ادبیات در هر یک از چهار کلاس به تفکر خلاق توجه نشان داده است، در حالی که محتویات کتاب ریاضی توجه ناچیزی به مؤلفه‌های تفکر خلاق کرده با این وجود وی به معلمان پیشنهاد می‌کند که با تجربه‌های شخصی خود دانش‌آموزان را در آموزش هر چه بهتر تفکر خلاق یاری کنند تا به نوعی ضعف‌های کتاب‌های درسی جبران شود.

-
1. Klieger & Sherman
 2. Alkhateeb
 3. Jitendra
 4. Koludrović

گرینجر، بارنز^۱ (۲۰۰۶) که به بررسی «جایگاه خلاقیت در برنامه درسی دوره ابتدایی» پرداخته‌اند به این نتیجه رسیدند که اگر برنامه درسی جایگاه خاصی به تفکر خلاق اختصاص دهد، دانش‌آموزان از تعلیم و تربیت ایده‌آل بهره‌مند می‌شوند و می‌توانند افرادی مفیدی برای جامعه عصر آشوب باشند.

دیوید^۲ و همکاران (۲۰۰۲) در پژوهشی با عنوان «استراتژی‌های توسعه تفکر خلاق در مدارس دوره ابتدایی انگلستان و چین» به این نتیجه رسیدند که آموزش تفکر خلاق در مدارس ابتدایی چین اغلب براساس روش‌های مبتنی بر گفتگو انجام می‌پذیرد این در حالی است که در مدارس انگلستان تنوع بیشتری در تعیین توالی و تکنیک‌های مورد استفاده مشاهده می‌شود.

پژوهش‌های فوق و جستجو در مقالات منتشر شده در حوزه آموزش تفکر خلاق، گویای این نکته است که تاکنون در هیچ اثر مستقلی، محتوای کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان از لحاظ میزان توجه به کلاه‌های تفکر خلاق مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است؛ از این رو پژوهش حاضر با هدف پوشش دادن این خلأ برای بهره‌مندی عاملان برنامه درسی نظام آموزش دوره ابتدایی جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. با توجه به آنچه گذشت و همچنین اهمیت کتاب درسی به ویژه در دوره ابتدایی این تحقیق بر آن است که محتوای کتاب مطالعات اجتماعی را از نظر پرداختن آن با مولفه‌های تفکر خلاق ادوارد دبوونو^۳ بررسی کند. همچنین با استفاده از کلاه‌ها (مولفه‌های) شش‌گانه ادوارد دبوونو به دنبال پاسخ‌گویی به این سوال است که؛ کتاب علوم اجتماعی کلاس ششم ابتدایی به چه میزان به مولفه‌های مذکور توجه نموده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیفی از نوع تحلیل محتوا^۴ و با رویکرد کاربردی انجام شده است. فرمینی فراهانی (۱۳۹۰) تحلیل محتوا را فنی می‌داند که کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در متون مورد بررسی علمی قرار گرفته و با

-
1. Grainger & Barnes
 2. David
 3. Edward de Bono
 4. Content Analysis

هدف‌های برنامه‌ی درسی، مقایسه و ارزشیابی شود. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای^۱ انجام پذیرفته است. همچنین باید عنوان نمود که واحد ثبت^۲، مضمون بوده و روش شمارش نیز، فراوانی می‌باشد.

جامعه پژوهش، کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان چاپ ۱۳۹۴ است که توسط وزارت آموزش و پرورش تألیف و چاپ شده است. با توجه به محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر و کل جامعه آماری (کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان چاپ ۱۳۹۴) به عنوان نمونه پژوهش در نظر گرفته شد.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش حاضر فرم واری است. این فرم، مولفه‌های شش کلاه ادوارد دوبونو است. این مولفه‌ها در متون علمی، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات متعددی که نظریه ادوارد دوبونو را تشریح نموده‌اند، استخراج گردید (عابدیان، ۱۳۹۴). این مولفه‌ها در جدول زیر ارائه شده است.

جدول ۱. مولفه‌های شش کلاه تفکر ادوارد دوبونو

مؤلفه	شاخص
۱- کلاه سفید	اطلاعات و ارقام، واقعیت‌ها، مبنای اطلاعات
۲- کلاه قرمز	احساسات، عواطف، حس ششم، شور و هیجان، درک مستقیم از ایده‌ها و احساسات درباره آنها
۳- کلاه سیاه	قضاوت منفی، تظاهر به مخالفت، دشواری‌ها، خطرها، مسایل و نکات احتیاطی
۴- کلاه زرد	روشنایی، خوش‌بینی، برخورد سازنده، فرصت‌های سازنده و مثبت
۵- کلاه سبز	تفکر خلاق، ایجاد انگیزه و حرکت، فکرهای تازه، جایگزین‌ها، پیشنهادها و ایده‌ها
۶- کلاه آبی	کنترل، خونسردی، رهبری، تنظیم و سازمان‌دهی، استفاده از کلاه‌های دیگر و نتیجه‌گیری

برای تعیین روایی^۳ فرم واری (ابزار اندازه‌گیری) از داوری تخصصی^۴ (روایی صوری و محتوایی) استفاده شد و نظرات چند متخصص در فرم واری نهایی اعمال گردید. همچنین برای تعیین پایایی^۵ ابزار تحقیق از روش بازآزمایی (آزمون - آزمون مجدد)^۶ استفاده شد.

1. Procedure Parboil
2. Recoding Unit
3. Validity
4. Professional Judgment
5. Reliability
6. Test - Retest

بدین صورت که پس از دو بار مطالعه متن کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی به فاصله دو هفته، مقدار ضریب همبستگی ۰/۹۱ بین فراوانی‌های شمارش شده حاصل گشت. در این تحقیق تلاش شده از روش جدیدی که برگرفته از تئوری سیستم‌هاست، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، استفاده شود. این روش آنروپی شانون^۱ می‌باشد که پردازش داده‌ها را در بحث تحلیل محتوا با نگاه جدید مطرح می‌کند. براساس این روش، تحلیل داده‌ها در تحلیل محتوا بسیار قوی‌تر و معتبرتر عمل خواهد کرد. آنروپی در تئوری اطلاعات شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که به وسیله یک توزیع احتمال بیان می‌شود. براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور است محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان از نقطه نظر شش کلاه تفکر ادوارد دوبونو مورد هدف طبقه‌بندی شده است. در ابتدا پیام برحسب مقوله‌ها در قالب فراوانی شمارش می‌شود و براساس داده‌های جدول فراوانی مراحل سه‌گانه روش شانون به ترتیب انجام می‌شود. به عبارت دیگر ابتدا مجموع فراوانی‌های به دست آمده برحسب کلاه‌ها به تفکیک قسمت در یک جدول جمع‌آوری می‌شود و سپس اطلاعات این جدول در سه مرحله شانون قرار می‌گیرد. در مرحله بعدی داده‌های این جدول براساس مرحله اول روش آنروپی شانون به صورت داده‌های بهنجار شده در می‌آیند که از رابطه زیر استفاده می‌شود:

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این رابطه استفاده می‌شود:

$$P_{ij} \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی = P = فراوانی مقوله = F = شماره پاسخگو = i = شماره مقوله = j = تعداد پاسخگو = m

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون‌های مربوطه قرار می‌دهیم و برای این منظور از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j = 1, 2, n) \quad k = \frac{1}{L_n m}$$

هنجار شده ماتریس = P = (1, 2, ..., n) = J لگاریتم نبری = L_n = شماره پاسخگو = i = شماره مقوله = j = تعداد پاسخگو = m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ($i=1, 2, \dots, n$)، ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شده و هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است. که برای محاسبه‌ی ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت W_j بار اطلاعاتی هر مقوله = E_j تعداد مقوله‌ها = n شماره مقوله = j لازم به ذکر است در محاسبه‌ی E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب بی‌نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک $0/00001$ جایگزین شده است اما j شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخگوها مشخص می‌کند از طرفی با توجه به بردار W ، مقوله‌های حاصل از پیام نیز رتبه‌بندی می‌شود (آذر، ۱۳۸۰).

یافته‌های پژوهش

سوال اول پژوهش: میزان توجه کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر خلاق ادوارد دهبونو چگونه است؟

جدول ۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر

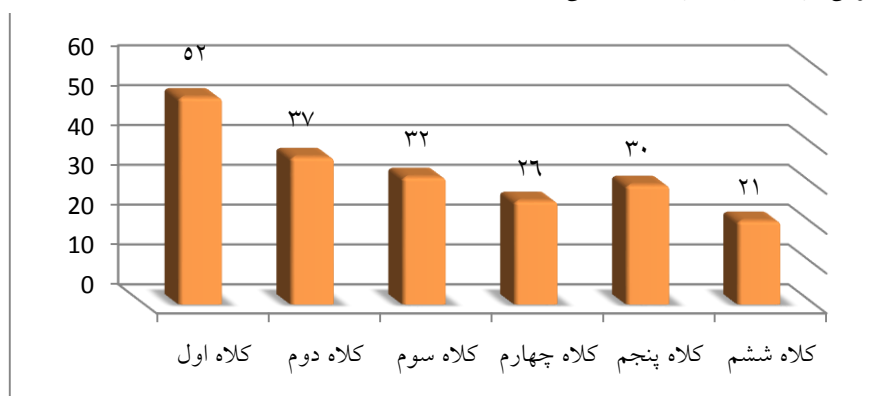
فصل	کلاه						
	کلاه اول	کلاه دوم	کلاه سوم	کلاه چهارم	کلاه پنجم	کلاه ششم	مجموع فراوانی درصد
فصل اول	۵	۴	۴	۳	۳	۴	۲۳ / ۱۱/۶
فصل دوم	۴	۵	۳	۲	۴	۵	۲۳ / ۱۱/۶
فصل سوم	۷	۳	۱	۱	۳	۱	۱۶ / ۸/۱
فصل چهارم	۵	۲	۳	۴	۴	۰	۱۸ / ۹/۱
فصل پنجم	۵	۱	۰	۳	۲	۲	۱۳ / ۶/۶
فصل ششم	۵	۱	۰	۱	۳	۰	۱۰ / ۵/۱
فصل هفتم	۳	۵	۲	۳	۱	۳	۱۷ / ۸/۶
فصل هشتم	۳	۴	۲	۱	۴	۰	۱۴ / ۷/۱
فصل نهم	۳	۲	۳	۲	۲	۱	۱۳ / ۶/۶
فصل دهم	۶	۳	۱	۰	۳	۰	۱۳ / ۶/۶

۸/۱	۱۶	۳	۰	۳	۶	۲	۲	فصل یازدهم
۱۱/۱	۲۲	۲	۱	۳	۷	۵	۴	فصل دوازدهم
***	۱۹۸	۲۱	۳۰	۲۶	۳۲	۳۷	۵۲	فراوانی
۱۰۰	***	۱۰/۶	۱۵/۲	۱۳/۱	۱۶/۲	۱۸/۷	۲۶/۳	مجموع درصد

براساس نتایج جدول بالا، در کلاه اول، بیشترین توجه در فصل سوم با ۷ مورد بوده و کمترین توجه در فصل یازدهم با ۲ مورد می‌باشد. در کلاه دوم، بیشترین توجه در فصل‌های دوم، هفتم و دوازدهم با ۵ مورد بوده و کمترین توجه در فصل پنجم با ۱ مورد می‌باشد. در کلاه سوم، بیشترین توجه در فصل دوازدهم با ۷ مورد بوده اما متأسفانه در فصل‌های پنجم و ششم توجهی نشده است. در کلاه چهارم، بیشترین توجه در فصل چهارم با ۴ مورد بوده اما متأسفانه در فصل دهم توجهی نشده است. در کلاه پنجم، بیشترین توجه در فصل‌های دوم، چهارم و هشتم با ۴ مورد بوده اما متأسفانه در فصل یازدهم توجهی نشده است. در کلاه ششم، بیشترین توجه در فصل دوم با ۵ مورد بوده اما متأسفانه در فصل‌های چهارم، ششم، هشتم و دهم توجهی نشده است. در مجموع کلاه‌ها، بیشترین توجه در فصل‌های اول و دوم با ۲۳ مورد بوده و کمترین توجه در فصل ششم با ۱۰ مورد می‌باشد.

مجموع فراوانی تمام کلاه‌ها در کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان ۱۹۸ مورد می‌باشد.

از بین کلاه‌ها، کلاه اول با ۵۲ مورد بیشترین میزان توجه، و کلاه ششم با ۲۱ مورد کمترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

نمودار ۱. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان نسبت به هر یک از کلاه‌های تفکر

در ادامه نتایج تحلیل شانون ارایه می شود. ابتدا داده‌های بهنجار شده در جدول زیر ارایه می گردد.

جدول ۳. داده‌های بهنجار شده توجه کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر

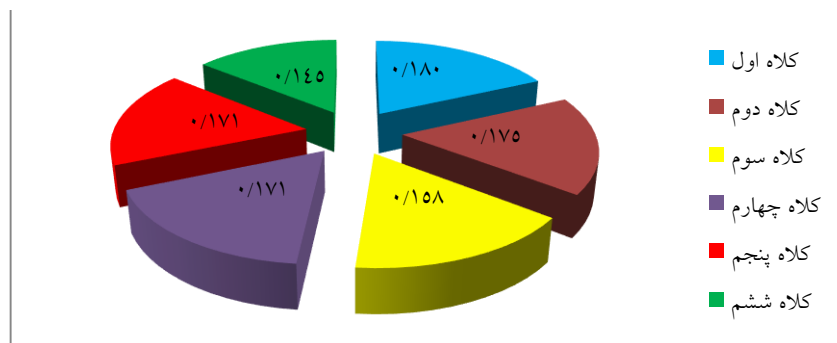
کلاه						
کلاه فصل	کلاه اول	کلاه دوم	کلاه سوم	کلاه چهارم	کلاه پنجم	کلاه ششم
فصل اول	۰/۰۹۶	۰/۱۰۸	۰/۱۲۵	۰/۱۱۵	۰/۱۰۰	۰/۱۹۰
فصل دوم	۰/۰۷۷	۰/۱۳۵	۰/۰۹۴	۰/۰۷۷	۰/۱۳۳	۰/۲۳۸
فصل سوم	۰/۱۳۵	۰/۰۸۱	۰/۰۳۱	۰/۰۳۸	۰/۱۰۰	۰/۰۴۸
فصل چهارم	۰/۰۹۶	۰/۰۵۴	۰/۰۹۴	۰/۱۵۴	۰/۱۳۳	۰/۰۰۱
فصل پنجم	۰/۰۹۶	۰/۰۲۷	۰/۰۰۱	۰/۱۱۵	۰/۰۶۷	۰/۰۹۵
فصل ششم	۰/۰۹۶	۰/۰۲۷	۰/۰۰۱	۰/۰۳۸	۰/۱۰۰	۰/۰۰۱
فصل هفتم	۰/۰۵۸	۰/۱۰۸	۰/۰۶۳	۰/۱۱۵	۰/۰۳۳	۰/۱۴۳
فصل هشتم	۰/۰۵۸	۰/۱۰۸	۰/۰۶۳	۰/۰۳۸	۰/۱۳۳	۰/۰۰۱
فصل نهم	۰/۰۵۸	۰/۰۵۴	۰/۰۹۴	۰/۰۷۷	۰/۰۶۷	۰/۰۴۸
فصل دهم	۰/۱۱۵	۰/۰۸۱	۰/۰۳۱	۰/۰۰۱	۰/۱۰۰	۰/۰۰۱
فصل یازدهم	۰/۰۳۸	۰/۰۵۴	۰/۱۸۸	۰/۱۱۵	۰/۰۰۱	۰/۱۴۳
فصل دوازدهم	۰/۰۷۷	۰/۱۳۵	۰/۲۱۹	۰/۱۱۵	۰/۰۳۳	۰/۰۹۵

در جدول بالا داده‌های بهنجار شده توجه کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر آمده است. پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) هر یک از مولفه‌ها به دست می‌آید، که در جدول زیر آورده شده است. در مرحله پایانی ضریب اهمیت کلاه‌های دوبونو با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون به دست آمده که آن‌هم در جدول زیر آمده و هر کلاهی که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (Wj) بیشتری برخوردار است.

جدول ۴. مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر

کلاه‌ها	کلاه اول	کلاه دوم	کلاه سوم	کلاه چهارم	کلاه پنجم	کلاه ششم
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۷۹	۰/۹۵۳	۰/۸۶۰	۰/۹۲۸	۰/۹۳۲	۰/۷۸۷
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۸۰	۰/۱۷۵	۰/۱۵۸	۰/۱۷۱	۰/۱۷۱	۰/۱۴۵

نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) از کلاه‌های دویونو مربوط به کلاه اول (آمار و ارقام و واقعیت‌ها) و کمترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) مربوط به کلاه ششم (کنترل، خونسردی و رهبری) بوده است. همچنین، نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین ضریب اهمیت از کلاه‌های دویونو مربوط به کلاه اول (آمار و ارقام و واقعیت‌ها) و کمترین مربوط به کلاه ششم (کنترل، خونسردی و رهبری) بوده است.

نمودار ۲. ضریب اهمیت کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به هر یک از کلاه‌های تفکر

سوال دوم پژوهش: میزان توجه هر یک از فصل‌های کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به کلاه‌های تفکر خلاق ادوارد دویونو چگونه است؟

جدول ۵. نتایج تحلیل محتوای هر یک از فصل‌های کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به کلاه‌های تفکر

فصول کتاب مطالعات اجتماعی

مجموع	کلاه	فصل ۱	فصل ۲	فصل ۳	فصل ۴	فصل ۵	فصل ۶	فصل ۷	فصل ۸	فصل ۹	فصل ۱۰	فصل ۱۱	فصل ۱۲	فراوانی	درصد
کلاه اول	۵	۴	۷	۵	۵	۵	۵	۳	۳	۳	۶	۲	۴	۵۲	۲۶/۳
کلاه دوم	۴	۵	۳	۲	۱	۱	۵	۴	۴	۲	۳	۲	۵	۳۷	۱۸/۷
کلاه سوم	۴	۳	۱	۳	۰	۰	۲	۲	۲	۳	۱	۶	۷	۳۲	۱۶/۲
کلاه چهارم	۳	۲	۱	۴	۳	۱	۳	۱	۱	۲	۰	۳	۳	۲۶	۱۳/۱
کلاه پنجم	۳	۴	۳	۴	۲	۳	۱	۴	۲	۲	۳	۰	۱	۳۰	۱۵/۲
کلاه ششم	۴	۵	۱	۰	۲	۰	۳	۰	۰	۱	۰	۳	۲	۲۱	۱۰/۶

فصل اول

۲۳ ۲۳ ۱۶ ۱۸ ۱۳ ۱۰ ۱۷ ۱۴ ۱۳ ۱۳ ۱۶ ۲۲ ۱۹۸ ۰۰۰

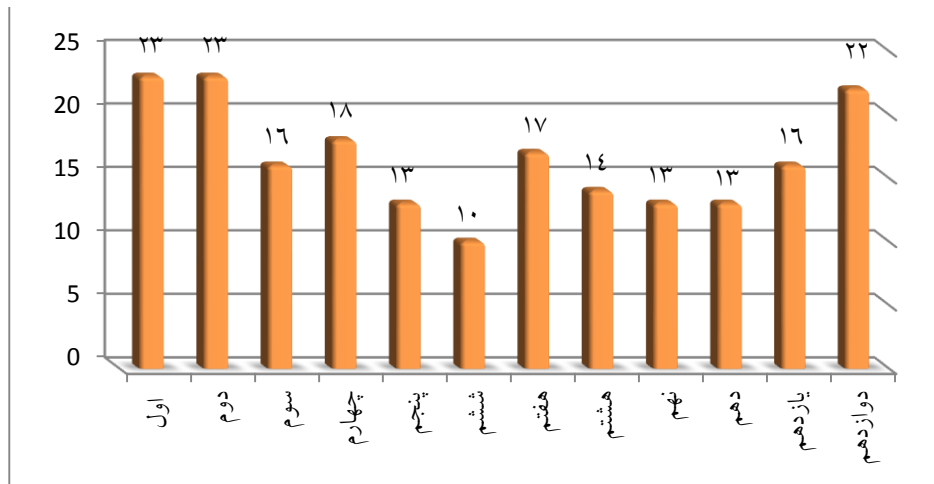
ششم

درصد

۱۱/۶ ۸/۱ ۹/۱ ۶/۶ ۵/۱ ۸/۶ ۷/۱ ۶/۶ ۶/۶ ۸/۱ ۱۱/۱ ۰۰۰ ۱۰۰

براساس نتایج جدول بالا، در فصل اول، بیشترین توجه به کلاه اول با ۵ مورد شده و کمترین توجه به کلاه‌های چهارم و پنجم با ۳ مورد بوده است. در فصل دوم، بیشترین توجه به کلاه دوم و ششم با ۵ مورد شده و کمترین توجه به کلاه چهارم با ۲ مورد بوده است. در فصل سوم، بیشترین توجه به کلاه اول با ۷ مورد شده و کمترین توجه به کلاه‌های سوم، چهارم و ششم با ۱ مورد بوده است. در فصل چهارم، بیشترین توجه به کلاه اول با ۵ مورد شده اما متأسفانه به کلاه ششم توجهی نشده است. در فصل پنجم، بیشترین توجه به کلاه اول با ۵ مورد شده اما متأسفانه به کلاه سوم توجهی نشده است. در فصل ششم، بیشترین توجه به کلاه اول با ۵ مورد شده اما متأسفانه به کلاه‌های سوم و ششم توجهی نشده است. در فصل هفتم، بیشترین توجه به کلاه دوم با ۵ مورد شده و کمترین توجه به کلاه پنجم با ۱ مورد بوده است. در فصل هشتم، بیشترین توجه به کلاه‌های دوم و پنجم با ۴ مورد شده اما متأسفانه به کلاه ششم توجهی نشده است. در فصل نهم، بیشترین توجه به کلاه‌های اول و سوم با ۳ مورد شده و کمترین توجه به کلاه ششم با ۱ مورد بوده است. در فصل دهم، بیشترین توجه به کلاه اول با ۶ مورد شده اما متأسفانه به کلاه‌های چهارم و ششم توجهی نشده است. یازدهم، بیشترین توجه به کلاه سوم با ۶ مورد شده اما متأسفانه به کلاه پنجم توجهی نشده است. در فصل دوازدهم، بیشترین توجه به کلاه سوم با ۷ مورد شده و کمترین توجه به کلاه پنجم با ۱ مورد بوده است. در مجموع فصل‌ها، بیشترین توجه به کلاه اول با ۵۲ مورد شده و کمترین توجه به کلاه ششم با ۲۱ مورد بوده است.

از بین فصل‌های این کتاب، فصل‌های اول و دوم با ۱۱/۶ درصد بیشترین میزان توجه و فصل ششم با ۵/۱ درصد کمترین توجه را داشته است.

نمودار ۳. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان نسبت به هر فصل

در ادامه نتایج تحلیل شانون ارایه می شود. ابتدا داده های بهنجار شده در جدول زیر ارایه می گردد.

جدول ۶. داده های بهنجار شده توجه فصل های کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به کلاهای تفکر

فصول کتاب مطالعات اجتماعی

کلاهی	فصل اول	فصل دوم	فصل سوم	فصل چهارم	فصل پنجم	فصل ششم	فصل هفتم	فصل هشتم	فصل نهم	فصل دهم	فصل یازدهم	فصل دوازدهم
کلاهی اول	۰/۱۸۲	۰/۱۲۵	۰/۴۶۲	۰/۲۳۱	۰/۲۱۴	۰/۱۷۶	۰/۵۰۰	۰/۳۸۵	۰/۲۷۸	۰/۴۳۸	۰/۱۷۴	۰/۲۱۷
کلاهی دوم	۰/۲۲۷	۰/۱۲۵	۰/۲۳۱	۰/۱۵۴	۰/۲۸۶	۰/۲۹۴	۰/۱۰۰	۰/۰۷۷	۰/۱۱۱	۰/۱۸۸	۰/۲۱۷	۰/۱۷۴
کلاهی سوم	۰/۳۱۸	۰/۳۷۵	۰/۰۷۷	۰/۲۳۱	۰/۱۴۳	۰/۱۱۸	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۱۶۷	۰/۰۶۳	۰/۱۳۰	۰/۱۷۴
کلاهی چهارم	۰/۱۳۶	۰/۱۸۸	۰/۰۰۰	۰/۱۵۴	۰/۰۷۱	۰/۱۷۶	۰/۱۰۰	۰/۲۳۱	۰/۲۲۲	۰/۰۶۳	۰/۰۸۷	۰/۱۳۰

کلاه پنجم	۰/۰۴۵	۰/۰۰۱	۰/۲۳۱	۰/۱۵۴	۰/۲۸۶	۰/۰۵۹	۰/۳۰۰	۰/۱۵۴	۰/۲۲۲	۰/۱۸۸	۰/۱۷۴	۰/۱۳۰
کلاه ششم	۰/۰۹۱	۰/۱۸۸	۰/۰۰۱	۰/۰۷۷	۰/۰۰۱	۰/۱۷۶	۰/۰۰۱	۰/۱۵۴	۰/۰۰۱	۰/۰۶۳	۰/۲۱۷	۰/۱۷۴

در جدول بالا، داده‌های بهنجار شده توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان به تمام کلاه‌ها تفکر آمده است. پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) هر یک از پایه‌ها به دست می‌آید، که در جدول زیر آورده شده است. در مرحله‌ی پایانی ضریب اهمیت پایه‌های مختلف با استفاده از فرمول مرحله‌ی سوم روش آنتروپی شانون به دست آمده که آن‌هم در جدول زیر آمده و هر پایه‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است.

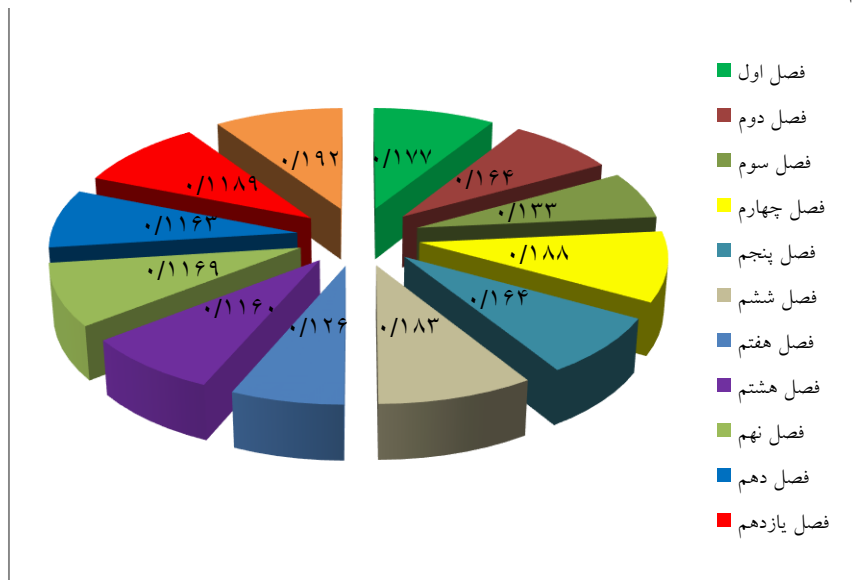
جدول ۷. مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت هر یک از فصل‌های کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به کلاه‌های تفکر

فصول کتاب مطالعات اجتماعی

فصل	فصل اول	فصل دوم	فصل سوم	فصل چهارم	فصل پنجم	فصل ششم	فصل هفتم	فصل هشتم	فصل نهم	فصل دهم	فصل یازدهم	فصل دوازدهم
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۱۶	۰/۸۴۶	۰/۶۸۸	۰/۹۷۰	۰/۸۴۵	۰/۹۷۴	۰/۶۵۳	۰/۸۲۶	۰/۸۷۵	۰/۸۴۲	۰/۹۷۷	۰/۹۹۱
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۷۷	۰/۱۶۴	۰/۱۳۳	۰/۱۸۸	۰/۱۶۴	۰/۱۸۳	۰/۱۲۶	۰/۱۶۰	۰/۱۶۹	۰/۱۶۳	۰/۱۸۹	۰/۱۹۲

نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) از فصل‌های مختلف کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان مربوط به فصل دوازدهم (۰/۹۹۱) و کمترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) مربوط به فصل هفتم (۰/۶۵۳) بوده است.

همچنین، نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین ضریب اهمیت از فصل‌های مختلف مطالعات اجتماعی ششم دبستان مربوط به فصل دوازدهم (۰/۱۹۲) و کمترین مربوط به فصل هفتم (۰/۱۲۶) بوده است.

نمودار ۴. ضریب اهمیت هر یک از فصل‌های کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان به کلاه‌های تفکر

بحث و نتیجه‌گیری

تحقق اهداف آموزش و پرورش از طریق برنامه‌های درسی و منابع کمک آموزشی صورت می‌گیرد و کتاب درسی یکی از مهم‌ترین مراجع و منابع یادگیری دانش‌آموزان در نظام آموزشی به شمار می‌رود. در کشور ایران فعالیت‌های آموزشی در چهارچوب کتاب درسی تحقق می‌یابد و برای هر موضوع درسی در هر پایه تحصیلی یک کتاب درسی تالیف می‌شود و در بین مدارس توزیع می‌گردد، معلمان فعالیت‌های خود را بر محور کتاب درسی متمرکز می‌کنند، امتحان و ارزشیابی عمدتاً محدود به مطالب کتاب درسی است. از این‌رو این وسیله آموزشی دارای نقش بسیار مهمی است و به خاطر اهمیت زیادی که در تحقق اهداف آموزشی دارند، کانون توجه تمامی دست‌اندرکاران آموزش و پرورش هستند (یارمحمدیان، ۱۳۹۱). بنابراین کتاب درسی باید براساس اهداف آموزش و پرورش و متناسب با شیوه‌های

نویسنده به منظور ارتقای کیفیت رشد دانش آموزان در تمام ابعاد و زمینه‌ها تدوین و تالیف گردد.

از طرف دیگر، آموزش و پرورش باید دانش آموزان را افرادی خلاق و مطلع نسبت به مسائل گذشته، حال و آینده‌ی جامعه، محیط زندگی (اعم از طبیعی و اجتماعی)، متعهد به ارزش‌ها و علاقه‌مند به مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و داشتن روحیه‌ی انتقادپذیری و انتقادکنندگی تربیت کند. تنها از طریق آموزش علوم اجتماعی است که افراد با محیط جامعه، ارزش‌ها، فرآیندهای اجتماعی و اقتصادی، و مسئولیت‌های خود نسبت به دیگران آشنا می‌شوند. هیچ یک از مواد درسی همچون علوم اجتماعی نمی‌تواند به تحقق این هدف‌ها کمک کند. در تهیه و تنظیم محتوای کتاب‌های درسی توجه به اصول و معیار انتخاب محتوا مانند تناسب با هدف‌ها، نیازها و علایق یادگیرنده پیشرفت‌های علمی، کاربرد آنها در زندگی واقعی، فراهم آوردن انواع فرصت‌های یادگیری و... ضروری است. از جمله اهداف آموزش و پرورش توجه به آموزش تفکر و به ویژه تفکر خلاق است که می‌تواند توسط محتوای موجود در کتاب‌های درسی پوشش داده شود. از این رو کتاب‌های درسی چنانچه به درستی تدوین شوند، می‌توانند نقش مؤثری در آموزش تفکر خلاق ایفا کنند. در همین راستا پژوهش حاضر با هدف ارزیابی محتوای کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان از لحاظ میزان توجه به کلاه‌های شش‌گانه مورد بررسی حاکی از آن بود که مقدار ضریب اهمیت در کلاه اول (با فراوانی) برابر ۰/۱۸۰، کلاه دوم (با فراوانی) برابر ۰/۱۷۵، کلاه سوم (با فراوانی) برابر ۰/۱۵۸، کلاه چهارم (با فراوانی) برابر ۰/۱۷۱، کلاه پنجم (با فراوانی) برابر ۰/۱۷۱، کلاه ششم (با فراوانی) برابر ۰/۱۴۵ می‌باشد. بر این اساس بیشترین ضریب اهمیت از کلاه‌های دوبونو مربوط به کلاه اول (آمار و ارقام و واقعیت‌ها) و کمترین مربوط به کلاه ششم (کنترل، خون‌سردی و رهبری) بوده است. در ضمن تقریباً به کلاه‌های مختلفی توجه متناسب و یکسانی شده است (دامنه ۰/۱۴۵ تا ۰/۱۸۰). به نظر می‌رسد اشاعه کلاه‌های شش‌گانه تفکر، چنانچه باید جامعیت ندارد و مبین ناهمگونی آن‌ها در بخش‌های مختلف کتاب می‌باشد؛ علت این نوع از نارسایی را می‌توان در دو بخش عملی و نظری جستجو کرد. این از آن جهت است که آموزش تفکر، تار و پودی در هم تنیده از عمل و نظر است، برخی از نارسایی‌های آن، نتیجه کجروی در عرصه و روابط عملی و برخی حاصل

کج‌اندیشی در مقام نظر است. با توجه به تعامل و در هم تنیدگی عمل و نظر، ضعف‌های موجود در کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم دبستان شکل بسیط نظری یا عملی ندارد، بلکه به صورت بافت‌های پیچیده، آشکار می‌گردند که در آن‌ها اعمال و اندیشه‌ها، یکدیگر را تأیید و تقویت می‌کند. نارسائی موجود می‌تواند آثار و پیامدهای نامطلوبی را برای دانش‌آموزان ایجاد نماید.

همچنین نتایج بررسی و تحلیل میزان توجه در فصول دوازده‌گانه مورد بررسی حاکی از آن بود که مقدار ضریب اهمیت در فصل اول (با فراوانی) برابر ۰/۱۷۷، فصل دوم (با ۹۲۳۸ فراوانی) برابر ۰/۱۶۴، فصل سوم (با ۱۶ فراوانی) برابر ۰/۱۳۳، فصل چهارم (با ۱۸ فراوانی) برابر ۰/۱۸۸، فصل پنجم (با ۱۳ فراوانی) برابر ۰/۱۶۴، فصل ششم (با ۱۰ فراوانی) برابر ۰/۱۸۳، فصل هفتم (با ۱۷ فراوانی) برابر ۰/۱۲۶، فصل هشتم (با ۱۴ فراوانی) برابر ۰/۱۶۰، فصل نهم (با ۱۳ فراوانی) برابر ۰/۱۶۹، فصل دهم (با ۱۳ فراوانی) برابر ۰/۱۶۳، فصل یازدهم (با ۱۶ فراوانی) برابر ۰/۱۸۹ و فصل دوازدهم (با ۲۲ فراوانی) برابر ۰/۱۹۲ می‌باشد. در ضمن در فصل‌های مختلف توجه متناسب و یکسانی با مولفه‌های تفکر نشده است (دامنه ۰/۱۲۶ تا ۰/۱۹۲) که جا دارد مولفان به این موضوع توجه نمایند. توجه موجود در فصل‌های مختلف کتاب نیز می‌تواند به دلایلی همچون؛ نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مولفان، محدودیت در حجم کتاب و تلقی کافی بودن فراوانی‌های بیان شده باشد.

یافته‌های فوق (توجه مطلوب کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی به مؤلفه‌های تفکر) با نتایج پژوهش‌های نجف‌زاده (۱۳۹۵)، شکرپور مغاللو (۱۳۹۳)، الخظیب (۲۰۱۵)، زکیا و همکاران (۲۰۱۱) و گرینجر، بارنز (۲۰۰۶) همسو و همچنین نامتوازن بودن توجه به کلاه‌های شش‌گانه با نتایج پژوهش‌های عابدیان اصفهانی (۱۳۹۴)، کاهنی، مؤمنی مهموئی (۱۳۹۴)، کوچکی (۱۳۹۴)، موسوی (۱۳۹۳)، حسینی مزینان (۱۳۹۲)، جمشیدی (۱۳۸۹) و کلیدراویچ (۲۰۰۹) همسو می‌باشد. این افراد در پژوهش خود اظهار کرده‌اند که علوم اجتماعی با آموزش تفکر خلاق در مدرسه به دنبال آن است که به دانش‌آموزان در خودشناسی، درک و فهم جامعه‌ی محلی، سرزمین ملی و جامعه‌ی جهانی، فرآیند اجتماعی شدن، درک بهتر از مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، درک گذشته و حال به مثابه مبنایی برای تصمیم‌گیری، توانایی حل مسئله، کسب مهارت و ایجاد یک نقش مشارکتی فعال در جامعه و پایبندی به ارزش‌ها کمک می‌کند. خلاصه‌ی کلام پژوهشگران مذکور این است

که مطالعات اجتماعی به دانش آموز کمک می کند که یاد بگیرد، در دنیای امروز و فردا زندگی موفق داشته باشد، روابط خود را با دیگران تنظیم کند، جامعه و فرهنگ خود را بشناسد، از امکانات و منابع محیطی استفاده کند و با محیط های طبیعی - اجتماعی تعامل خلاقانه ای برقرار کند.

از محدودیت های این تحقیق می توان به عدم وجود پیشینه مرتبط با موضوع (جهت مقایسه یافته ها با آن ها) اشاره کرد. از این رو آنچه که ارائه شده است پژوهشی بکر و مقدماتی برای تحلیل جایگاه کلاه های تفکر ادوارد دابونو در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی کلاس ششم دبستان است، معرفی جامع هر یک از مؤلفه ها و همچنین تحلیل کیفی آن ها نیازمند پژوهش های جدیدی است که پژوهشگران حوزه های مطالعات برنامه درسی و آموزش تعلیمات اجتماعی باید در تحقیقات آتی خود به آن ها پردازند تا در نهایت به بهبود وضعیت موجود منجر شود.

پیشنهاد های عملی جهت کاربست یافته ها

پس از بررسی نتایج سؤال های پژوهش پیشنهاد های زیر جهت کاربست یافته ها به ترتیب ذکر می گردد:

۱- در طراحی و تدوین محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی ششم دبستان، کلاه ششم (کنترل، خونسردی و رهبری) که توجه کمتری به آن شده به عنوان حلقه ای مفقوده بیش تر از پیش مدنظر قرار گیرد.

۲- کتاب مورد بررسی، همچنان عرصه توجه بیشتر به این مبحث مهم (تفکر خلاق) را در خود دارد. در این راستا باید اذعان نمود که برای ایجاد تغییر لازم است، از طرف صاحب نظران و نویسندگان بزرگ در محتوای کتاب به شیوه های مستقیم و غیر مستقیم، اصلاحاتی صورت پذیرد. نویسندگان می توانند از متونی که بتواند تفکر خلاق را اشاعه دهد استفاده کنند و به دنبال شیوه هایی باشند که خلاقیت را افزایش دهد.

۳- با توجه به این که تصاویر و جداول از ابزار های مهم در پرورش تفکر به شمار می آیند و می توانند موجب پرورش مهارت های تفکر و افزایش خلاقیت در دانش آموزان شوند، بنابراین به مؤلفین و برنامه ریزان درسی یادآوری می شود که در تهیه و تنظیم کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان از تصاویر و جداول در سطح تفکر واگرا استفاده کنند و این اصل را مورد توجه و دقت قرار دهند.

۴- با توجه به اقتضات آموزش و پرورش در عصر جدید و لزوم همخوانی بیشتر کتاب درسی مطالعات اجتماعی با تفکر، صاحب نظران مرتبط سعی کنند مؤلفه‌های تفکر را به صورت ماریچی در خلال فصل‌های مختلف کتاب تنظیم نموده و ارائه دهند. به عبارت دیگر برنامه‌ریزان درسی باید شرایطی را فراهم کنند که همه دانش‌آموزان از همه کلاه‌ها استفاده نموده و با شیوه‌های مختلف تفکر آشنا شوند و مهارت لازم را در هر یک از اشکال شش‌گانه تفکر کسب نمایند.

۵- طراحی بسته‌ها و نرم‌افزارهای مرتبط با تفکر، می‌تواند به عنوان مکمل کتاب درسی مطالعات اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

۶- معلمان می‌توانند با استفاده از روش‌های یاددهی- یادگیری فعال و مناسب برای آموزش تفکر خلاق (مانند: ایفای نقش، بحث گروهی، تحلیل مسائل اجتماعی، مشاهده، گردش علمی و استفاده از یادیارها) به درونی‌سازی مباحث مورد نظر در دانش‌آموزان کمک شایانی کنند.

۷- دست‌اندرکاران آموزش و پرورش ابتدایی می‌توانند به کمک جلسات هم‌اندیشی و حتی آموزش‌های ضمن خدمت اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با تفکر را برای معلمان پایه ششم و سایر عوامل مدرسه توضیح و تشریح نمایند تا این مباحث به برنامه درسی پنهان^۱ یا برنامه درسی مغفول^۲ در حوزه مطالعات اجتماعی تبدیل نشود.

منابع

- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، ۳۷ و ۳۸: ۱۸-۱.
- امیدی‌نیا، مریم. (۱۳۹۱). بررسی مهارت‌های تفکر انتقادی در رمان‌های برگزیده نوجوان فارسی دهه ۸۰ براساس فهرست پیتر فاسیونه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.

- جعفری هرندی، رضا؛ نصر، احمدرضا و میرشاه جعفری، ابراهیم. (۱۳۸۷). تحلیل محتوا روشی پرکاربرد در مطالعات علوم اجتماعی، رفتاری و انسانی، با تأکید بر تحلیل محتوای کتاب‌های درسی. فصلنامه روش‌شناسی حوزه و دانشگاه، ۵۵: ۳۳-۵۸.
- جمشیدی، فریبا. (۱۳۸۹). بررسی میزان توجه به تفکر خلاق در برنامه درسی علوم تجربی چهارم و پنجم دوره ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- حسینی، افضل‌السادات. (۱۳۸۷). ماهیت خلاقیت و شیوه‌های پرورش آن. مشهد: انتشارات آستان قدس.
- حسینی مزینان، اعظم‌السادات. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب فارسی (مهارت‌های خوانداری) ششم دبستان به منظور بررسی قابلیت پرورش تفکر خلاق. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا (س).
- دیبايي صابر، محسن؛ جعفری ثانی، حسین و آیتی، محسن. (۱۳۸۹). میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن براساس مطالعه بین‌المللی پرلز. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۳۶: ۲۹-۴۹.
- رئیس دانا، فرخ لقا. (۱۳۷۴). تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی. فصلنامه تعلیم و تربیت، ۲۱: ۱۰۶ - ۸۶.
- سلیمان‌پور، جواد. (۱۳۸۳). مهارت‌های تدریس نوین با تأکید بر کاربرد تفکر انتقادی و خلاقیت. تهران: انتشارات احسن.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۹۳). روان‌شناسی تربیتی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شکرپور مغانلو، زهرا. (۱۳۹۳). تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی نیمه دوم دوره ابتدایی پایه‌های (چهارم، پنجم، ششم) براساس عوامل خلاقیت گیلفورد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- شکوهی، غلامحسین. (۱۳۶۸). ماهیت مراحل رشد و فلسفه دوره‌های تربیتی. فصلنامه تعلم و تربیت، ۱۸: ۳۲-۱۰.
- عابدیان اصفهانی، منصوره. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب جدید التالیف تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی براساس مؤلفه‌های تفکر خلاق ادوارد دوبونو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.

فتحی واجارگاه، کوروش. (۱۳۹۰). *اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی*. تهران: انتشارات بال. فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۰). *تربیت در نهج البلاغه*. تهران انتشارات آبیژ. فیشر، رابرت. (۱۳۸۵). *آموزش تفکر به کودکان*. ترجمه مسعود مینایی مقدم، افسانه نجاریان، اهواز: انتشارات رسش.

کاهنی، ثریا و مؤمنی مهموئی، حسین. (۱۳۹۴). *تحلیل محتوای کتب ریاضی متوسطه اول براساس تفکر خلاق*. مجموعه مقالات سومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار.

کوچکی، سکینه. (۱۳۹۴). *تحلیل محتوای کتب علوم تجربی دوره ابتدایی از منظر پنج نوع تفکر نقادانه، خلاق، منطقی، سیستمی و حل مسئله*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

ماهی‌گیر، عبدالمجید. (۱۳۹۲). *تحلیل محتوای کتاب کار تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی از نظر توجه به مقوله‌های آموزش تفکر لیمن و بررسی اثربخشی آن از نظر معلمان شهرستان‌های سیریک و میناب در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.

ملکی، حسن. (۱۳۹۴). *برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل)*. مشهد: انتشارات پیام اندیشه. موسوی، معصومه. (۱۳۹۳). *تحلیل محتوای برنامه درسی علوم تجربی پایه ششم مقطع ابتدایی براساس میزان توجه به تفکر خلاق*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

نجف‌زاده، برات. (۱۳۹۵). *تحلیل مؤلفه‌های تفکر خلاق ادوارد دوبونو در محتوای کتاب‌های درسی علوم تجربی دوره ابتدایی ایران در سال ۱۳۹۴*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.

نوریان، محمد. (۱۳۸۹). *تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران*. تهران: انتشارات گویش نو. یارمحمدیان، محمد حسین (۱۳۹۱). *اصول برنامه‌ریزی درسی*. تهران: یادواره کتاب.

Alkhateeb, O. S. (2015). The Effect of the Six Hats Based on Program in the Development of the Pivotal Thinking of Islamic Concepts Students in Hussein University. *Journal of Education and Practice*, 2: 1-14.

- Ernst, J., & Monroe, M. (2004). The effects of environment-based education on students' critical thinking skills and disposition toward critical thinking. *Environmental Education Research*, 10(4), 507-522.
- Grainger, T., & Barnes, J. (2006). Creativity in the primary curriculum. Routledge.
- Klieger, A., & Sherman, G. (2015). Physics textbooks: do they promote or inhibit students' creative thinking. *Physics Education*, 50(3), 305-309.
- Koludrović, M. (2009). Textbook questions and tasks as stimulating elements to divergent thinking. *Pedagogijska istraživanja*, 6(1-2), 179-190.
- Lipman M. (1988). Critical thinking: What can it be?. *Educational Leadership*, 46: 38-43.
- Martin, D. S., Craft, A. R., & Tillema, H. H. (2002). Developing critical and creative thinking strategies in primary school pupils: An inter-cultural study of teachers' learning. *Journal of in-service education*, 28(1), 115-134.
- UNESCO. (2005). A Comprehensive Strategy for Textbooks and learning Materials. Paris: UNESCO.
- Zakiah S, Mustafa S, Norazila A A. (2011). Creative Thinking Ability of Primary School Children in Kuching, Sarawak, International Conference on Applied and Creative Arts, Universiti Malaysia Sarawak. 1-10.